Edukacja Etyczna 18/2021 ISSN 2083-8972

Beata Gola
Uniwersytet Jagielloński, Instytut Pedagogiki
ORCID: 0000-0002-8039-9562
DOI 10.24917/20838972.18.5

Odpowiedzialność i troska – etyka środowiskowa na czas pandemii. Edukacja etyczna do przetrwania „po".

Wprowadzenie

Pandemia Covid-19 - coś co nam się wydarzyło i wydarza się nadal, coś co nadal trwa. Zweryfikowała nasze sposoby myślenia o świecie i o nas samych, przeorientowała nasze hierarchie wartości, pokazała, gdzie są granice naszego strachu i braku poczucia bezpieczeństwa, skonfrontowała nas z naszymi lękami. Pokazała, że nie jesteśmy tak silni i samowystarczalni, jak nam się wydawało. Kazała nam zatrzymać się przed siłą jaką jest przyroda i wszelkie prawidłowości w niej funkcjonujące. Pandemia wyraźnie pokazuje, że człowiek nie jest panem przyrody, a ona sama nie da się ujarzmić i podporządkować ludzkiej władzy, jak chciał Bacon i inni myśliciele nowożytni.

Francis Bacon w podporządkowaniu przyrody człowiekowi widział możliwość polepszenia ludzkiej doli i doprowadzenia go do dobrobytu. Uważał przy tym, że „Wiedza i potęga ludzka to jedno i to samo, gdyż nieznajomość przyczyny pozbawia nas skutku. Nie można bowiem przyrody zwyciężać inaczej niż przez to, że się jej słucha"[1]. Poznanie przyrody miało zagwarantować ludziom skutek – zwycięstwo nad przyrodą i korzystanie z niej. Tą drogą człowiek miał m.in. – jak pisał około 1620 roku Bacon – przedłużać życie (dążenie do nieśmiertelności), przemieniać jedne gatunki w inne, dokonywać zmian w budowie ciała, ale też oddziaływać na zjawiska atmosferyczne i wywoływać burze[2]. Ingerencja w prawa przyrody mogła posuwać się daleko. Każde działanie wobec przyrody jest moralnie dopuszczalne, wtedy gdy nie szkodzi działającej jednostce lub innym ludziom bezpośrednio bądź w dającej się przewidzieć perspektywie, a przynosi ja-

1 Francis Bacon, *Novum Organum*, *Księga pierwsza aforyzmów o tłumaczeniu przyrody i o królestwie człowieka*, tłum. Jan Wikarjak (Warszawa: PWN, 1955), 57.

2 Francis Bacon, *Nowa Atlantyda*, tłum. Wiktor Kornatowski (Warszawa: Wydawnictwo PAX, 1954), 130–131.

kiś pożytek[3] – wybrzmiewa domyślna zasada zawarta w *Novum Organum*. Na takich sposobach myślenia został ufundowany nowożytny stosunek człowieka do przyrody. Jak trafnie zauważa Ignacy S. Fiut: „Człowiek nowożytny wyobcował się stopniowo z szacunku i poszanowania przyrody za sprawą rozwoju własnych myśli"[4]. To twórcy nowożytnego podejścia do przyrody, tacy jak: Bacon, Kartezjusz, Kepler, Galileusz, Pascal czy Newton byli pod wpływem wielkich dzieł kultury greckiej i arabskiej, które prowadziły do matematycznego ujmowania przyrody i w konsekwencji dążenia do dominacji nad nią, jak i prób opanowywania jej.

Kartezjusz, matematycznie ujmując przyrodę, także ciało ludzkie, a szerzej życie istot żywych porównywał je do maszyny, mechanizmu, który tak jak zegar można łatwo naprawić, gdy się zepsuje[5]. W świetle mechanistycznej koncepcji przyrody Kartezjusz widział świat materialny jako nie mającą celu i świadomości maszynę, którą człowiek powinien poznać po to, aby móc ją wykorzystać do własnych celów. To dzięki posiadanej wiedzy człowiek może podporządkować sobie przyrodę, bo jak stwierdza Kartezjusz – po to jesteśmy, aby być panami i posiadaczami natury. Jednocześnie głoszony przez niego dualizm psychofizyczny, pozwalający traktować ciało jako maszynę, przeciwstawiał byt myślący (*res cogitans*) innym istotom, które pozostawały poza jego wrażliwością moralną.

Poglądy Kartezjusza wsparte wybitnymi pracami i dowodami matematycznymi Isaaca Newtona poprowadziły w dużej mierze do rozwoju teorii mechanistycznej, przyjętej szeroko w nowożytnej nauce i rozwijanej z czasem w postaci paradygmatu kartezjańsko-newtonowskiego. Paradygmat ten doczekał się krytyki, kiedy ludzie zaczęli doświadczać, że fascynujący rozwój nauki i techniki nie jest w stanie rozwiązać wszystkich problemów związanych m. in. z kryzysem ekologicznym.

Paradygmat dominacji człowieka nad przyrodą rozwijał się również w XVIII wieku poprzez materialistycznie zorientowane nurty filozoficznego indywidualizmu (Jan Jakub Rousseau) i liberalnej ekonomii (Adam Smith) wraz z zaznaczającą się aksjologią *homo oeconomicus*. Maksymalizacja osiąganych zysków i utylitarne traktowanie przyrody wywierały na niej coraz mocniej swoje piętno, aż do lat 70.XX wieku, mimo rozwoju przyrodopisarstwa[6] i postaw ochroniarskich w Stanach Zjednoczonych

3 Zob. Jerzy Kopania, Ekologia kartezjańska. Wprowadzenie do problemu, w: *Oblicza filozofii XVII wieku*, red. Stanisław Janeczek (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008), 374.

4 Ignacy S. Fiut, „Etyczne konsekwencje kryzysu ekologicznego", *Edukacja Etyczna*, nr 17, 2020, 66.

5 Rene Descartes, *Rozprawa o metodzie właściwego kierowania rozumem i poszukiwania prawdy w naukach*, przeł. Wanda Wojciechowska (Warszawa: PWN, 1981), 65.

6 Joanna Durczak, *Rozmowy z ziemią. Tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej.* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010). Za twórcę gatunku *natue writing* uznaje się H.D. Thoreau.

w XIX wieku. W kręgu transcendentalizmu nowoangielskiego powstawały prace Ralpha Waldo Emersona i Henry'ego Davida Thoreau, zawierające pierwsze konceptualizacje idei ochrony przyrody. Przełomem było dopiero ogłoszenie w 1969 roku Raportu U Thanta, nazwanego proekologicznym zwrotem w teorii edukacji[7], po którym stopniowo, począwszy od Konferencji Sztokholmskiej (1972) i Konferencji w Belgradzie (Karta Belgradzka 1975) zaczęła się kształtować idea zrównoważonego rozwoju (początkowo ekorozwoju). Pojęcie *sustainable development*, przyjęte przez społeczność międzynarodową w Raporcie Brundtland w 1987 roku, jest rozwijane w koncepcji, która zakłada podjęcie szeregu działań w kontekście myślenia o potrzebach obecnych i przyszłych pokoleń ludzi żyjących na naszej planecie.

Odpowiedzialność w poglądach wybranych filozofów

Pytając o etykę środowiskową na czas pandemii, warto odnieść się do trzech podstawowych wersji etyki środowiskowej, a mianowicie etyki ekologicznej antropocentrycznej, etyki biocentrycznej i etyki holistycznej[8]. Chociaż nurt ekoetyki zorientowanej antropocentrycznie nie jest współcześnie obecny tak jak u schyłku XX wieku czy jest wręcz marginalizowany, to jednak nie sposób pominąć go, zważywszy na rozwijane wciąż wersje słabego antropocentryzmu czy umiarkowanego antropocentryzmu aksjologicznego. Zatem odwołując się do poglądów wybranych myślicieli i rozpatrując kategorie odpowiedzialności i troski z pozycji określonej wersji etyki środowiskowej, można odczytywać adekwatną do potrzeb różnych bytów (w sytuacji różniących się systemów aksjologicznych etyki środowiskowej) etykę ekologiczną na czas pandemii.

Postulat odpowiedzialności za przyszłe pokolenia, obecny w antropocentrycznie zorientowanej etyce środowiskowej, głosił niemiecki filozof Dieter Birnbacher, podnosząc konieczność podejmowania obowiązków wobec przyszłych pokoleń. Birnbacher zwraca uwagę na aktualność etyki przyszłości (*future ethics*) wobec dostrzeganych symptomów kryzysu ekologicznego: zniszczenia ludzkości przez zarazy lub niepłodność, postępujące z rozwojem chemicznych i biologicznych technologii czy globalnych skutków ogrzewania atmosfery poprzez emitowanie do niej dwutlenku węgla i innych gazów, porównywalnych jedynie ze zmianami klimatu wynikającymi z naturalnych procesów zachodzących w skali

7 Piotr Domeracki, Włodzimierz Tyburski, Podstawy edukacji i kształtowania świadomości społecznej w duchu zrównoważonego rozwoju, w: *Zasady kształtowania postaw sprzyjających wdrażaniu zrównoważonego rozwoju*, red. Włodzimierz Tyburski (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2011), 233.

8 Podział przyjęty za Włodzimierzem Tyburskim. Zob. Włodzimierz Tyburski, *Dyscypliny humanistyczne i ekologia* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013), 109.

globalnej (np. okresu lodowcowego) itp. W sytuacji, gdy „wiemy coraz więcej o długoterminowym ryzyku związanym z obecnymi działaniami i zaniechaniami oraz o możliwych alternatywnych rozwiązaniach”[9] przybiera na sile zarzut ekologicznej krótkowzroczności. Zdaniem Birbachera – im większa jest wiedza ludzi o odległych potencjalnych szkodach i im więcej posiadają oni możliwości zapobiegania im, „tym większy ciężar odpowiedzialności za przyszłość spoczywa na ludzkich czynach i zaniechaniach”[10]. Jednocześnie, jak pisze filozof „wiedza i odpowiedzialność są ze sobą sprzężone i w równym stopniu nieodwracalne”[11], dlatego ludzie nie mogą utrzymywać, że nie byli tego świadomi, nie mogli tego wiedzieć, zmienić, dlatego też odpowiadają za swoje czyny i możliwe zaniechania.

Dla Birnbachera obowiązki wobec przyszłości są związane z pozytywną oceną przyszłego bytu. Pisze bowiem: „odpowiedzialność za przyszłość rodzi się z troski o przyszłe dobro i zło, które można spowodować i któremu można zapobiec”[12]. Zniekształcanie oceny przyszłości może wynikać m.in. z preferencji *ego* wedle której zysk i strata dotyczące innych są dla ludzi zwykle bardziej obojętne niż korzyści i straty dotyczące ich samych. Jednak skoro troskę o przyszłe pokolenia np. oszczędne korzystanie z zasobów naturalnych można rozumieć jako swego rodzaju wspólnotową aktywność, to nawet silnie altruistycznie ukierunkowana jednostka będzie mogła podjąć wysiłek oszczędzania wtedy, gdy będzie przekonana, że inni zasadniczo postąpią tak samo i nie będą wykorzystywać jej teraźniejszych wyrzeczeń.

Zdaniem Birnbachera zaangażowanie na rzecz przyszłości może zyskać większe poparcie w społeczeństwach demokratycznych niż w warunkach dyktatury. Przywołuje również wyniki badań empirycznych, które wskazują, że subiektywne znaczenie ponadosobistych i odnoszących się do przyszłości życzeń jest zależne w dużym stopniu od poziomu wykształcenia[13].

Niemiecki filozof uważa, że odpowiedzialność za przyszłe pokolenia to zobowiązanie, którego nie można odrzucić, jednak sprzeciwia się powstaniu nowej etyki. Birnbacher uznaje, że potrzebna jest aktualizacja ogólnych zasad moralnych, nowe normy praktyczne, nowe cnoty, ale też nowe instytucje (np. ministerstwa, niezależne od rządu gremia doradcze władzy wykonawczej i ustawodawczej).

9 Dieter Birnbacher, *Odpowiedzialność za przyszłe pokolenia*, przeł. Bolesław Andrzejewski, Przemysław Jackowski (Warszawa: Oficyna Naukowa, 1999), 7.

10 Ibidem

11 Ibidem

12 Ibidem, 21–22.

13 Ibidem, 248.

Rozpatrując kategorię odpowiedzialności na gruncie etyki biocentrycznej warto odwołać się do etyki szacunku dla natury (*respect for nature*) Paula W. Taylora. Biocentryzm (z gr. *bios* – życie) stawia w centrum poznania i wartościowania wszelkie życie, czy to rośliny, zwierzęcia czy człowieka oraz organizmów z innych królestw (w zależności od wersji biocentryzmu). Etyka biocentryczna (indywidualistyczna) zakłada nieinstrumentalne wartościowanie przyrody i przyjmuje, że wszystkim istotom żywym przysługuje wewnętrzna, przyrodzona wartość (ang. *intrinsic / inherent value*), która wynika z posiadania przez te istoty określonych celów ich życia („przejścia" prawidłowości rozwoju biologicznego, przeżycia, odniesienia sukcesu reprodukcyjnego). Dzięki temu dążą one do realizacji dobra własnego – na miarę swojego gatunku.

Koncepcja etyki środowiskowej Taylora zawiera w sobie: ukierunkowany biocentrycznie system przekonań (obraz świata i pogląd na miejsce człowieka w świecie), ideę postawy moralnej „szacunku dla natury" oraz zbiór reguł i zasad określających postępowanie człowieka wobec natury.

Taylor przypisuje równą wartość wszystkim istotom żywym i opowiada się za ich równouprawnieniem moralnym. Postulat ten opiera na idei równości biotycznej. Fakt uznawania gatunków za niewspółmierne sobie, nie pozwala na określanie, który gatunek miałby być wyższy, a który niższy[14]. Filozof zestawia cechy innych organizmów np. prędkość geparda, sztukę tworzenia sieci przez pająka, zdolność liści do fotosyntezy (i in.) z ludzką zdolnością do racjonalnego myślenia, autonomicznością, wewnętrzną wolnością (i in.) i stwierdza, że nie należy oceniać istot pozaludzkich przez pryzmat wartości uznawanych u ludzi, ale przez wartości służące dobru życia i egzystencji danego gatunku[15]. Odrębność i unikatowość poszczególnych gatunków, jak i niepowtarzalny sposób ich egzystencji naświetlają jeszcze dosadniej postulat bezstronności gatunkowej, głoszący jednakową wartość wrodzoną wszystkich gatunków. Taylor stojąc na stanowisku biocentrycznego egalitaryzmu głosi tezę, że ludzie są członkami ziemskiej wspólnoty życia w tym samym znaczeniu i na tych samych warunkach, jak inne istoty pozaludzkie[16]. Jednocześnie wskazuje, że gatunek ludzki wraz z innymi gatunkami jest integralnym składnikiem systemu wzajemnych zależności, sieci powiązań w których gatunki są od siebie nawzajem zależne. Jak głosi, wszystkie gatunki są teleologicznymi centrami życia, co oznacza, że każdy organizm dąży do

14 Paul W. Taylor, *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics* (Princeton: Princeton University Press, 1989), 45.

15 Ibidem, 129–130.

16 Ibidem, 99–100.

realizacji własnego dobra we właściwy dla siebie sposób. Wyraża również przekonanie, że ludzie nie są wyżsi rangą od innych istot żywych.

Taylor stoi na stanowisku obiektywizmu aksjologicznego głosząc przekonanie, że wartość wewnętrzna istot żywych nie zależy ontycznie od człowieka, od nadawania im tej wartości przez człowieka. Jednocześnie uznaje, że dobro własne i wartość wewnętrzna wszystkich gatunków przesądzają o obowiązku respektu dla natury – poszanowania i ochrony wszystkich istot żywych żyjących dziko. Opisany przez niego zbiór wzorców zachowań służących egzemplifikacji postawy szacunku dla natury może być przykładem rozumienia kategorii odpowiedzialności w odniesieniu do istot żywych.

Odpowiedzialność tą można odczytywać z zaproponowanych przez Taylora czterech najważniejszych i najczęściej stosowanych w praktyce regułach: niewyrządzania szkód, nieingerencji, wierności i zadośćuczynieniu. Pierwsza z nich – reguła niewyrządzania szkód dotyczy powinności niezabijania gatunków i powstrzymania się od jakichkolwiek czynności szkodzących dobru organizmu, gatunku czy wspólnoty biotycznej[17]. Z kolei reguła nieingerencji[18] oznacza zakaz ograniczania wolności indywidualnych organizmów, wymóg nieingerowania w całe ekosystemy, wspólnoty biotyczne, jak również indywidualne osobniki – tzw. polityka „ręce precz", np.: nie należy chwytać dzikich zwierząt i zabierać z ich naturalnych habitatów, nawet jeśli są chore, chyba, że przywrócimy je do naturalnego środowiska. Istotna dla etyki Taylora reguła wierności obejmuje zakaz oszukiwania lub wprowadzania w błąd istot dziko żyjących, np.: podczas polowania, chwytania w pułapki, rybołówstwa[19]. Oszukiwanie dziko żyjących zwierząt polega na cichym skradaniu się, chowaniu się w kryjówkach, naśladowaniu głosów zwierząt itp. Polowanie na zwierzęta dziko żyjące, zakładanie pułapek i łowienie są moralnie dopuszczalne na gruncie tej etyki jedynie wówczas, gdy służą ludzkiemu przeżyciu dzięki dostarczeniu pożywienia i ubrania. Respekt dla człowieka przewyższa wówczas regułę niewyrządzania szkód, nieingerencji, nieoszukiwania, nie wprowadzania w błąd. Natomiast traktowanie polowania i rybołówstwa jako sportu, rekreacji i pasji jest w świetle tej etyki niedopuszczalne moralnie. Kategoria odpowiedzialności widziana w perspektywie czwartej reguły – zadośćuczynienia (przywracania stabilności czyli reparacji wyrządzonych szkód) nakłada obowiązek przywrócenia sprawiedliwości (np. zakup ziem dla ochrony wytrzebionych gatunków zwierząt). Te cztery reguły w największym stopniu mogą pokazywać jak

17 Ibidem, 172.
18 Ibidem, 173.
19 Ibidem, 179.

pojmować odpowiedzialność w odniesieniu do organizmów żyjących z pozycji etyki biocentrycznej, zaproponowanej przez P. Taylora.

Jednocześnie gdyby te cztery reguły wchodziły ze sobą w konflikt i interesy człowieka kolidowały z interesami istot pozaludzkich, to Taylor proponuje przyjęcie pięciu zasad priorytetowych: zasady samoobrony, proporcjonalności, najmniejszego zła, sprawiedliwego podziału i zadośćuczynienia, które pozwolą na rozwiązanie konfliktu (podobnie jak ma to miejsce w etyce tradycyjnej), gdy dwie lub więcej reguł etycznych nakazuje sprzeczne działania. Taylor zdawał sobie sprawę z tego, że proponowana przez niego etyka nie jest wolna od niedoskonałości i spraw nierozstrzygalnych, dlatego wierzył, że realizowana tylko zgodnie z postawą szacunku dla natury, może umożliwić harmonijne współżycie ludzi z innymi żyjącymi istotami.

Trzecia z podstawowych wersji etyki ekologicznej – etyka holistyczna (ekosystemowa) obejmuje najbardziej obszerny zakres przedmiotowy, włączając w obszar swoich zainteresowań także środowisko nieożywione i rozszerzając w ten sposób granice przedmiotów, którym przypisuje się znaczenie moralne. Etyka holistyczna opiera się na egocentryzmie – stanowisku uznającym, iż cała przyroda, ożywiona i nieożywiona, posiada wartość wewnętrzną. Skądinąd niepodważalnym faktem natury biologicznej jest to, że dopiero współistnienie przyrody ożywionej i nieożywionej umożliwia fenomen życia. Dlatego w ekocentryzmie podkreślana jest, przez zwolenników holizmu (Aldo Leopold, Holmes Rolston III, John Baird Callicott, Edward Goldsmith) ważność i wartość relacji między ożywionymi i nieożywionymi składnikami środowiska. Czołowy przedstawiciel etyki holistycznej Aldo Leopold, twórca „etyki ziemi" objaśnia, iż: „Etyka ziemi po prostu poszerza granice wspólnoty, tak że obejmuje ona również gleby, wody, rośliny i zwierzęta, ogólnie mówiąc: ziemię"[20]. Na pierwszy rzut oka wydaje się to być – zdaniem Leopolda – proste, jednak ludzie wciąż spłukują glebę tonami wraz z biegiem rzek, odprowadzają ścieki do rzek, eksterminują bez mrugnięcia okiem całe zbiorowiska roślin, wytępili już też wiele największych i najpiękniejszych gatunków zwierząt.

Uznanie człowieka za pełnowartościowego członka ziemskiej wspólnoty, zakłada, jak wskazuje Leopold, konieczność szacunku dla innych członków tej wspólnoty. Jednakże, jak podnosi, problemem jest brak posiadania przez ludzi jakiegoś mentalnego wizerunku ziemi jako mechanizmu biotycznego, wynikający głównie z utożsamiania przyrody z wartościami ekonomicznymi. Natomiast większość członków ziemskiej

20 Aldo Leopold, *Zapiski z piaszczystej krainy. A Sand County Almanac*, przeł. Rafał Kotlicki, Jerzy Paweł Listwan (Bystra: Stowarzyszenie „Pracownia na rzecz Wszystkich Istot", 2004), 252.

wspólnoty nie ma żadnej wartości ekonomicznej[21], co obrazuje amerykański przyrodnik przywołując przykład polnych kwiatów i śpiewających ptaków. Nie można ich zasadniczo zjeść, sprzedać czy inaczej gospodarczo wykorzystać. „Tymczasem – jak pisze – istoty te są członkami wspólnoty biotycznej, i skoro (o czym jestem przekonany) jej stabilność zależy od trwania w nienaruszonym stanie, to wszystkie one mają prawo do dalszego istnienia"[22]. Leopold dostrzega paradoks, kiedy to brak wartości gospodarczej nie przysługuje całym zespołom biotycznym, jak na przykład: mokradłom, bagnom, pustyniom czy wydmom, a nie tylko poszczególnym gatunkom i podnosi potrzebę powstania etyki, która będzie ujmować ziemię nie tylko jako glebę, ale zdrój energii, płynącej przez obwód gleb, roślin i zwierząt, w tym człowieka obecnego w piramidzie życia.

Obserwacje, że oto wiele ludzi utożsamia ziemię z glebą i uważa, że powinna ona wytwarzać dobra konsumpcyjne, kończą się konstatacją, iż mniejszość traktuje ziemię jako złożony ekosystem. Wciąż zatem obecne są napięcia: [...] człowiek-zdobywca kontra człowiek-obywatel ekosystemu; (...) ziemia-niewolnica i sługa kontra ziemia-zbiorowy organizm"[23].

Wiedza ekologa prowadzi go do rozumienia zdrowia ziemi jako jej zdolności do samoodnowy, a ludzkie starania w ramach ochrony przyrody mają pomóc ocalić tę zdolność. W tym kontekście etyka ziemi miała być odbiciem sumienia ekologicznego, zawierającego przeświadczenie o indywidualnej odpowiedzialności za zdrowie ziemi[24]. Leopold uważał, że prawdziwym problemem jest rozszerzenie sumienia społecznego, aby oprócz ludzi i odniesień moralnych wobec nich, obejmowało również ziemię czyli gleby, wody, rośliny i zwierzęta.

Aby wyzwolić proces wykształcania się etyki ziemi, należy zaprzestać myślenia o ziemi w sensie ekonomicznym i zacząć pytać o to, co jest dla niej słuszne etycznie i estetycznie. „Słuszne jest to co sprzyja zachowaniu spójności, stabilności i piękna wspólnoty biotycznej. Niesłuszne jest to, co temu nie sprzyja"[25] – twierdził Leopold w słynnym eseju *The Land Ethic* (zawartym później w książce a *Sand Country Almanac*). To sformułowanie stanowi podstawowe kryterium czynu moralnego w etyce ekosystemowej. Według Leopolda mechanizm funkcjonowania każdej etyki jest taki sam, a jest nią społeczna aprobata dla czynów słusznych i dezaprobata dla czynów niesłusznych.

21 Ibidem, 259.
22 Ibidem
23 Ibidem, 274.
24 Ibidem, 271.
25 Ibidem, 276.

Działanie przeciwko wspólnocie biotycznej wynika w dużej mierze z ludzkiej ignorancji. Twórcy etyki wspólnot – A. Leopold, jak i kontynuator jego idei J. B. Callicott uważali, że koniecznym warunkiem działań sprzyjających wspólnocie biotycznej jest posiadanie wiedzy o procesach przyrodniczych czy powiązaniu człowieka siecią zależności z całą biosferą, co nie pozwala traktować go jako wyróżnionego ponad świat natury.

Opowiadający się za holistyczną wersją ekoetyki Callicott był zdania, że tradycja judeochrześcijańska i humanizm, ujmujące człowieka jako troskliwego opiekuna natury, nie są w stanie zaproponować adekwatnej wobec współczesnych wymogów środowiska, praktycznie zorientowanej etyki[26]. Sprzeciwia się temu, aby wartość bytów przyrodniczych była wartością pośrednią, ostatecznie służącą dobru i przetrwaniu ludzi. Według Callicotta coś jest wartościowe wewnętrznie, jeśli jest wartościowe w sobie i dla siebie, a nie dla kogoś – jego wartości nie można wyprowadzić z realizowanych funkcji czy bycia użytecznym[27]. To właśnie wartość wewnętrzna jest synonimem wartości nieinstrumentalnej, a wewnętrznie wartościowa istota przedstawia się jako cel sam w sobie.

Zdaniem Callicotta należy wprowadzić paradygmat ekocentryzmu i objąć moralnością całą biosferę będącą zespołem powiązanych ze sobą wspólnot biotopowych, których elementem jest też człowiek. Dobro wspólnoty biotopowej widzi filozof jako nadrzędne w stosunku do dobra indywidualnego wchodzących w jej skład osobników. W związku z tym dopuszcza interwencje człowieka w ekosystemach polegające na regulacji jakiegoś gatunku w sytuacji wzrostu jego populacji. Holms Rolston III również stał na stanowisku, że interesy indywiduów powinny być podporządkowane większym całościom, bez których nie mogłyby funkcjonować. Jego zdaniem człowiek – skoro jest istotą świadomą i krytyczną – ma możliwość dystansowania się od swoich ograniczeń biologicznych, jak i podejmowania refleksji metafizycznej oraz odczuwania jedności z naturą, co implikuje u niego odpowiedzialność i powinności wobec przyrody ożywionej i nieożywionej[28].

26 John Baird Callicott, The Search for an Environmental Ethic, w: *Matters of Life and Death: New Introductory Essays in Moral Philosophy*, ed. Tom Regan (New York: McGraw Hill Inc., 1986), 393–395.

27 John Baird Callicott, *In Defense of the Land Ethic* (Albany: State University of New York Press, 1989), 131.

28 Ignacy Stanisław Fiut, *Ecoetyki. Kierunki rozwoju aksjologii współczesnej przyjaznej środowisku* (Kraków: Oficyna Wydawnicza ABRYS, 1999), 64–65.

Odpowiedzialność i troska w praktyce życia codziennego podczas pandemii

Czego dowiedzieliśmy się o etyce i moralności podczas pandemii? Myślę, że dowiedzieliśmy się bardzo dużo o naszej moralności. Pandemia dla wielu osób okazała się wydarzeniem tragicznym, sytuacją graniczną, bo oto umierali ich bliscy, nagle i niespodziewanie, niektórzy w sile wieku i zdrowi, „bez chorób współistniejących"; bywało, że rozpadały się związki małżeńskie, partnerskie, wiele osób odkładało plany prokreacyjne; wprowadzane przez rządy wielu państw świata obostrzenia przynosiły trudną sytuację dla różnych grup społecznych: dzieci i młodzieży, osób starszych, osób czynnych zawodowo oraz gospodarki lokalnej i globalnej. Pandemia zwiększyła ryzyko alkoholizmu[29] i przemocy, w tym domowej, w wielu krajach świata coraz więcej dzieci było krzywdzonych i zaniedbywanych. Z tego powodu stała się wyzwaniem socjologicznym, psychologicznym i pedagogicznym, pozostając wciąż poważnym problemem medycznym i politycznym. Pandemia Covid-19 – sama w sobie będąc wydarzeniem traumatycznym i trudnym, jednocześnie pokazała naszą moralność i weryfikowała ją o czym świadczy na przykład wzrastająca przemoc czy więcej przypadków zagrożenia dobra dziecka z konieczności przebywania w zamknięciu i ograniczenia kontaktów, okresowego zamykania szkół, przedszkoli czy żłobków.

Czy pandemię zapamiętamy jako czas solidarności, troski i ludzkiej ofiarności? Z pewnością tak. Można stwierdzić, że był/jest to czas ludzkiej solidarności w potrzebie, mimo strachu przed możliwością zakażenia się koronawirusem Covid-19. Dotyczyło to służby zdrowia: lekarzy i lekarek, pielęgniarek, ratowników medycznych; pracowników służb społecznych i zawodów zaufania/użyteczności publicznej (straż, policja). Tu można na wstępie pytać i rozważać co stało za takimi działaniami? Jakie były ich podłoża, uwarunkowania, motywacje czy może nawet uwikłania?

Z pomocą może przyjść rozwinięta przez Carol Gilligan i Nel Noddings etyka troski (*ethics of care*). Gilligan zwracając uwagę na różny sposób traktowania problemów moralnych przez kobiety i mężczyzn, zauważyła, że u kobiet dyspozycje moralne polegają na rozwijaniu skłonności do troski, u mężczyzn zaś na poznawaniu zasad. Jednakże, gdy odwołamy się do koncepcji praw i założenia, że „ja" i inny są sobie równi, to wówczas pojęcie troski ulega rozszerzeniu – w miejsce nakazu niewyrządza-

29 *GDS COVID-19 Special Edition Key Findings Report*. Adam R. Winstock et al. (2020). https://www.globaldrugsurvey.com/gds-covid-19-special-edition-key-findings-report/

nia krzywdy pojawia się nakaz zachowania odpowiedzialnego wobec siebie i innych, to jest nakaz pielęgnowania więzi[30].

Relacje z innymi ludźmi i więzi to dla Noddings obszar w którym pojawiają się impulsy i pragnienia będące źródłem naszego rozwoju moralnego i tożsamości. Tym co widzimy jako „dobre" w stosunku do drugiego człowieka jest relacja naturalnej troski. Noddings zaznacza, że jako istoty ludzkie chcemy troszczyć się i być pod opieką, opieka jest ważna sama w sobie[31]. Uważa, że troska będąc czymś naturalnym, motywowana jest przez przyrodzone uczucia sympatii i współczucia. Noddings buduje etykę troski i twierdzi, że istnieje forma troski naturalna i dostępna dla wszystkich ludzi[32]. Źródła naturalnej troski możemy znaleźć w relacji matka-dziecko. Matkę – osobę troszczącą się charakteryzuje „pochłonięcie", dziecko zaś – osoba odbierająca troskę, reaguje nań adekwatnie, jeśli ufnie ją przyjmuje. Ta relacja troski naznaczona jest asymetrią, dziecko nie ma odwzajemniać troski. Jednakże w dojrzałej relacji między dwiema dorosłymi osobami raz jedna, a raz druga osoba staje się dawcą troski bądź jej odbiorcą, co wynika z konkretnych potrzeb drugiego człowieka.

Każdy człowiek może doświadczać chwil i wydarzeń, kiedy troszczy się o drugiego całkiem naturalnie. Po prostu sprawuje opiekę, co nie wymaga od niego żadnego wysiłku etycznego. Noddings pisze, że „chcę" i „powinien" są w takich przypadkach nie do odróżnienia; chcę zrobić to, co według mnie lub innych osób powinienem zrobić[33]. Ale czy może istnieć „zapotrzebowanie" na troskę? Nie możemy żądać, aby w każdym pojawiał się impuls i wewnętrzny głos mówiący „muszę coś zrobić", ale sprawdzianem troski w tym przypadku jest refleksja i zbadanie, jak mogę podjąć troskę o drugą osobę[34]. Tym bardziej, że w etyce troski kryterium oceny moralnej czynu jest reakcja i odbiór troski przez osobę, której ten czyn dotyczy.

Na troskę i odpowiedzialność jednych osób (w tym szczególnie osób pracujących w służbie zdrowia) względem drugich, którym tę troskę okazywano w czasie pandemii, można spojrzeć z perspektywy etyki troski rozwijanej przez Gilligan i Noddings. Można również rozważać w tym względzie klasyczne teorie moralności, jak chociażby etykę chrześcijańską z uniwersalną zasadą miłości bliźniego czy podejście utylitarne tłumaczące słuszność postępowania użytecznością jego skutków (pracujemy i leczymy innych dla zapłaty w ramach wykonywanego zawodu).

30 Carol Gilligan, *Innym głosem. Teoria psychologiczna a rozwój kobiet*, przeł. Barbara Szelewa (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2015), 213.

31 Nel Noddings, *Caring. A Relational Approach To Ethics and Moral Education* (Berkeley & Los Angeles & London: University of California Press, 2013), 7.

32 Ibidem, 28.

33 Ibidem, 81.

34 Ibidem

Dobrze byłoby jednak, aby w każdym razie stała za tym wrażliwość dojrzałego moralnie człowieka.

W pamięci mamy pracę lekarzy na całym świecie, szczególnie tych z Lombardii w północnych Włoszech, docierające z tego regionu Europy poprzez media materiały, obiegające świat zdjęcia lekarek i lekarzy po kilkunastogodzinnych dyżurach przy chorych. W marcu 2020 roku liczba zakażonych zaczęła tam rosnąć wykładniczo[35], a śmiertelność plasowała się na poziomie 9,49% i była najwyższa w całej Europie[36]. Z Lombardii docierały też dramatyczne przekazy o umieraniu pacjentów w samotności[37], bez kontaktu z rodziną, którym lekarze w początkowym okresie pandemii, jeśli było to możliwe pomagali w pożegnaniu się z rodziną poprzez telefony komórkowe i in. Można powiedzieć, że w otaczającym nas świecie rezonowała wówczas etyka troski – spora grupa lekarzy pozostawała wrażliwa i współczująca ciężko chorym i umierającym pacjentom.

Należy przy tym mieć świadomość, że używanie przez personel medyczny środków ochronnych nastręcza trudności fizyczne: fartuchy i kombinezony ograniczają oddychanie ciała, jest w nich gorąco, krępują ruchy i powodują trudności przy wykonywaniu zabiegów (dodatkowo wpływają na to podwójne rękawice), gogle i przyłbice mogą parować i utrudniać widzenie. W takich warunkach wiele osób pracuje przez wiele godzin i już wiele miesięcy. Powodowało to z kolei wrażliwość społeczeństwa i spontaniczne akcje obywatelskie takie jak zrzutki[38]: Posiłek Dla Lekarza czy Wzywamy Posiłki w których każdy mógł opłacić posiłki z lokalnych restauracji, aby jak najbardziej odciążyć wszystkich zatrudnionych w placówkach medycznych, by mogli skupić się na ratowaniu życia chorych. Jak podkreślano skala ofiarności i troski społeczeństwa oraz zainteresowania lokali gastronomicznych przerosły oczekiwania.

Innym wyrazem wdzięczności dla służby zdrowia i troski o ich zdrowie psychiczne były pojawiające się w różnych miejscach (billboardy, tramwaje, autobusy, bloki, prywatne balkony, ściany budynków i dużych

35 Andrea Remuzzi, Giuseppe Remuzzi, „COVID-19 and Italy: what next?" *Lancet*, vol. 395, issue 10231, (2020): 1225–1228, https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30627-9_

36 Zob. Dawid Bereza, Michał Biały, Jan Bieniasz, „Sytuacja epidemiologiczna na świecie – stan na 25.03.2020", w *COVID-19 – opracowanie zgodne ze stanem wiedzy na 26.03.2020 r.,* opiekun Maria Inglot. https://www.umed.wroc.pl/sites/default/files/files/aktualnosci/2020/03/COVID_19_1_0_poprawiony_26_03_2020__wersja_po_formatowaniu_(2).pdf, O uwarunkowaniach sytuacji epidemiologicznej we Włoszech s. 6-7.

37 *Medexpress*, „Polski lekarz o misji w Lombardii: Skala epidemii jest porażająca...," wywiad przeprowadziła Martyna Chmielewska, 16 kwietnia 2020, https://www.medexpress.pl/polski-lekarz-o-misji-w-lombardii-skala-epidemii-jest-porazajaca/77309

38 Marcin Mycielski, #PosiłekDlaLekarza: wsparcie akcji #Wzywamy Posiłki, zrzutka.pl, https://zrzutka.pl/t3e3ec [dostęp: 23.07.2021].

hal) napisy: „Dziękujemy Służbie Zdrowia", „Bohaterowie! Dziękujemy za Waszą pracę"[39] i in.

Troska społeczeństwa o pracowników służby zdrowia przejawiała się również podejmowaniem wielu działań mających na celu szycie maseczek[40] czy też pozyskiwanie odzieży ochronnej (fartuchów i rękawiczek) przez wolontariuszy w szeregu oddolnych akcji związanych z doposażaniem szpitali.

W społecznościach akademickich organizowano zbiórki funduszy na zakup sprzętów dla szpitali uniwersyteckich np. zakup systemów do dekontaminacji pomieszczeń gazową formą nadtlenku azotu, które umożliwiały szybką dezynfekcję pomieszczeń. Akcje takie cieszyły się dużym zainteresowaniem i były odczytywane jako wyraz solidarności z chorymi i personelem medycznym szpitali.

Pandemia przyśpieszyła też (jest to smutna konstatacja, gdyż działania te powinny mieć miejsce wcześniej) podejmowanie przez polskie uczelnie wyższe działań związanych z ochroną klimatu np. prowadzenie zdalnie specjalistycznych kursów i webinarów poświęconych kryzysowi klimatyczno-ekologicznemu, powstawanie rad klimatycznych uczelni i zatwierdzanie strategii klimatycznych dla uczelni.

Szczególnie trudna w pandemicznym czasie obostrzeń i izolacji społecznej okazała się być sytuacja osób starszych i samotnych. W sytuacji konieczności ograniczania przez nie wychodzenia z domu ruszyły akcje pomocy dla seniorów w robieniu zakupów żywności i leków[41]. Pomoc zakupowa, sąsiedzka i społecznikowska to również wyraz troski podczas pandemii. Inna grupą dla której okres pandemii stanowił duże wyzwanie były osoby bezdomne, wykluczone do których z pomocą przyszli wolontariusze i streetworkerzy.

Przywołane powyżej wybrane przykłady działań podejmowanych z troską w czasie pandemii nie są jedynym obliczem naszej moralności w tym czasie. Inne oblicze to: niedbałości przy leczeniu pacjentów, odsyłanie pacjentów z Covid-19 do innych szpitali będące narażeniem ich zdrowia i życia ze śmiercią włącznie, nieprawidłowości przy wykonywaniu testów, trudniejsza sytuacja pielęgniarek w stosunku do lekarzy w szpitalach w zakresie dostępności do odzieży ochronnej (maseczek,

39 *Głos nauczycielski*, „Walka z epidemią. Nauczyciele solidarni z pracownikami służby zdrowia. Bożena Mania: Dziękujemy bohaterom!", 19 maja 2020, https://glos.pl/walka-z-epidemia-nauczyciele-solidarni-z-pracownikami-sluzby-zdrowia-bozena-mania-dziekujemy-bohaterom [dostęp: 23.07.2021].

40 PolskaTimes.pl, „Cała Polska szyje maseczki dla szpitali. Akcja wciąż trwa!", 17 kwietnia 2020, https://polskatimes.pl/cala-polska-szyje-maseczki-dla-szpitali-akcja-wciaz-trwa/ar/c1-14863295 [dostęp: 23.07.2021]

41 Społecznik 2.0, „Pomoc w czasach koronawirusa", 30 marca 2020, https://spolecznik20.pl/posts/pomoc-w-czasach-koronawirusa

fartuchów, rękawiczek), lekarze nie stosujący maseczek czy rękawiczek w kontakcie z pacjentami w poradniach, bagatelizujący zalecenia, brak społecznej odpowiedzialności itd. Dlatego nie można patrzyć na etykę i moralność podczas pandemii jedynie w kategoriach sukcesu bądź klęski. Rzeczywistość ta nie okazała się czarna bądź biała, chyba każdy od prawie półtorej roku staje przed dylematami moralnymi, które musi sam rozwiązywać, mierząc się z nimi i doświadczając sytuacji granicznej.

Doświadczenie pokazuje, że „troska" odnosiła się głównie do ludzi – wszak oni chorowali bądź potrzebowali pomocy, zatem była to antropocentrycznie zorientowana etyka środowiskowa. Czy jednak odnosiła się ona do odpowiedzialności też za przyszłe pokolenia, jak postulował Birnbacher? Okazuje się, że moralność współczesna w wielu aspektach może nie być zgodna z etycznymi postulatami etyki odpowiedzialności, akcentującej potrzebę szerszego oglądu naszych działań. Jako przykład można podać wymuszone przez pandemię zużywanie dużych ilości jednorazowych maseczek i rękawiczek oraz powrót do używania reklamówek foliowych w handlu[42]. Oprócz rękawiczek lateksowych, wykorzystywano w Polsce na duża skalę rękawiczki foliowe, które klienci powinni ubierać przed wejściem do sklepu, jeśli nie mieli swoich. Wiązało się to z takimi problemami jak: wytwarzanie i zużywanie dużej ilości rękawiczek wykonanych z tworzyw sztucznych, gum syntetycznych (wzrosła zatem drastycznie ilość zużywanych plastików), problemy z powstającymi odpadami i ich utylizacją, śmiecenie w przestrzeni publicznej, nieodpowiedzialne używanie i nadmiarowe zużywanie środków ochrony osobistej. W kontekście potrzeb przyszłych pokoleń i ochrony zasobów – nieodpowiednie używanie tych środków jawiło się jako działanie nieodpowiedzialne.

Rozpatrując odpowiedzialność i troskę na gruncie etyki biocentrycznej jako jej przykład można podać organizację opieki nad zwierzętami w czasie kwarantanny. Wpisuje się w to grupa wsparcia „Pies w koronie"[43], która zrzesza opiekunów zwierząt, oferujących swoją pomoc, a także tych, którzy tej pomocy potrzebują, ponieważ nie mogą opuszczać domu.

W początkowym okresie pandemii więcej osób więcej osób było zainteresowanych adopcją zwierząt domowych: kota lub psa ze schroniska. Część osób uznawała, że podczas pracy zdalnej w domu, nareszcie może się zdecydować na przyjęcie zwierzęcia; ale zdarzały się też powroty

42 Pisze na ten temat szerzej również M. Urbaniak. Zob. Marcin Urbaniak, „O projekcie nowej etyki środowiskowo-klimatycznej. Zarys podstawy aksjologicznej projektu", *Edukacja Etyczna,* nr 17, 2020, 79–80.

43 Ibid, „Pies w koronie". Grupa wsparcia w czasie zagrożenia Covid-19. https://spolecznik20.pl/posts/pomoc-w-czasach-koronawirusa

zwierząt do schronisk z adopcji. Wiele osób chciało zostać rodziną adopcyjną dla młodego psa małych rozmiarów, który będzie również mały, gdy dorośnie, a takich psów jest niewiele w schroniskach. Bardzo trudny dla zwierząt i wolontariuszy był też długi czas zamknięcia schronisk. Jednakże, jak pokazują informacje, akcje i zbiórki orgaznizowane za pośrednictwem facebooka, w czasie pandemii zwierzęta domowe otrzymywały prawdopodobnie więcej wsparcia niż wcześniej, wielu petsitterów podejmowało również nieodpłatnie opiekę nad nimi, więcej też było interwencji w sytuacji złego traktowania zwierząt, bo ludzie pozostając w domach o tym wiedzieli.

Natomiast w opozycji, jako działanie przeciwko trosce o zwierzęta należy wymienić funkcjonujący proceder polowań czy rybołówstwa jako hobby, przeciwko którym występował Paul Taylor w zaproponowanej przez siebie regule wierności na gruncie etyki biocentrycznej. Potrzebna szczególnie do realizacji na czas pandemii etyka biocentryczna (zachowywanie jej zasad i reguł) niestety nie była też realizowana w kontekście utrzymywania bioróżnorodności, gatunki wciąż giną w dużym tempie.

Przeciwko zachowywaniu całych ekosystemów, tak ważnych w integralnym, holistycznym spojrzeniu na przyrodę i człowieka jako jej część (upowszechnianym w etyce holistycznej), lokują się działania mające na celu wycinkę Puszczy Karpackiej[44]. Wprawdzie wycinka prowadzona przez Lasy Państwowe dotyczy drzew (często bardzo starych o wymiarach pomnikowych), ale nie odnosi się ten proceder do samych indywiduów (w tym przypadku roślin), nie możemy zatem postrzegać go jako działania sprzeniewierzającego się etyce biocentrycznej. W rzeczywistości jest to niszczenie ostatnich starodrzewów górskich w Polsce, które dotyczy całych ekosystemów istniejących w tym miejscu, nie da się bowiem wycinać drzew bez wpływu na biotop i środowisko abiotyczne tego obszaru.

Okazuje się, że sytuacja na świecie pod względem ekosystemowym jest również trudna. W obecnym roku 2021 od dnia 29 lipca żyjemy na kredyt. W tym dniu mianowicie przypada tzw. dzień długu ekologicznego, jak podała Global Footprint Network[45]. Do tego dnia w obecnym roku ludzkość wyczerpała roczny budżet przyrody – zasoby ziemi, które odnawiają się w sposób naturalny w ciągu roku. Do końca roku będziemy utrzymywać nasz deficyt ekologiczny, zmniejszając lokalne zapasy

44 Zob. np.: „Ocalić Dzikie Karpaty", *Tygodnik Spraw Obywatelskich* nr 43 (2020), 27 października 2020, https://instytutsprawobywatelskich.pl/ocalic-dzikie-karpaty/ oraz „230 naukowców i naukowczyń apeluje o zatrzymanie wycinek w Bieszczadach", SmogLab, 9 października 2020, https://smoglab.pl/230-naukowcow-i-naukowczyn-apeluje-o-zatrzymanie-wycinek-w-bieszczadach/

45 Global Footprint Network, Earth Overshoot Day, https://www.footprintnetwork.org/our-work/earth-overshoot-day/ [dostęp 31.07.2021]

zasobów i akumulując dwutlenek węgla w atmosferze. Oznacza to, że w siedem miesięcy ludzkość wyczerpała roczny budżet Ziemi. Mimo powszechnego przekonania, iż planeta Ziemia i przyroda „wytchnęła" trochę podczas pandemii, okazuje się, według szacunków naukowców, że zużycie zasobów osiąga już poziom sprzed pandemii koronawirusa. Wprawdzie w 2020 roku z powodu wprowadzanych w wielu miejscach na świecie lockdownów, dzień długu ekologicznego wypadł 22 sierpnia tj. trzy tygodnie później niż obecnie, ale był to efekt pierwszych dwóch fal pandemii, kiedy zużyto mnie surowców.

W kontekście pytania o etykę adekwatną na czas pandemii nie można uznać, że światowe ekosystemy były objęte w tym czasie należytą troską i ludzką odpowiedzialnością. Trudno zatem przyjąć, że podstawowe kryterium czynu moralnego w etyce holistycznej zaproponowane przez Aldo Leopolda, mówiące o tym, że słuszne jest to co sprzyja zachowaniu spójności, stabilności i piękna wspólnoty biotycznej zostało zachowane.

Zamiast zakończenia – Edukacja etyczna do przetrwania „po".

Pytanie o etykę środowiskową na czas pandemii i paradygmat edukacji etycznej/ekologicznej jest w obecnych czasach szczególnie ważne ponieważ, każdy konkretny program edukacji ekologicznej formalnej i pozaformalnej zależy od przyjętych założeń co do miejsca człowieka w przyrodzie czyli od filozoficznych podstaw wychowania ekologicznego. We współczesnym dyskursie ekologicznym jest to również pytanie o odpowiedni model etyki dla nauk o środowisku czy o postulowany stosunek człowieka do natury. Wskazane w edukacji przemiany powinny uwzględniać włączanie treści biocentrycznej i ekocentrycznej etyki środowiskowej do programów szkolnych[46]. Aplikacje etyki środowiskowej do praktyki edukacyjnej mają swoje udane przykłady w Polsce w działalności Wrocławskiej Szkoły Przyszłości i jej lidera Ryszarda Łukaszewicza[47] czy warsztatach prowadzonych przez Stowarzyszenie Pracownia na rzecz Wszystkich Istot. Kluczową sprawą jest w tym wszystkim traktowanie przyrody jako wartości samej w sobie (*per se*).

W obecnych niepewnych czasach podnosi się również zbiorową potrzebę „dorośnięcia" (*a collective need to "grow up"*)[48], potrzebę eduka-

46 Beata Gola, *Etyka środowiskowa w edukacji ekologicznej* (Kraków: Impuls, 2018), 404–406 i 379–389.

47 Wiele prac R. Łukaszewicza, m.in. Ryszard M. Łukaszewicz, *Leczenie głupoty i… czyli Salony Edukacji Ekologicznej NATURAmy*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996).

48 Sharon Stein et al., "From «education for sustainable development» to «education for the end of the world as we know it», *Educational Philosophy and Theory*, (2020), https://doi.org/10.1080/00131857.2020.1835646

cji o zagrożeniach i kryzysach[49], edukacji do przetrwania w warunkach zmian klimatycznych[50]. Rozważa się potrzebę przygotowywania uczniów z umiejętnościami przetrwania: praktycznymi, etycznymi i moralnymi, pytając jak moglibyśmy zorganizować społeczeństwo w przypadku takich katastrofalnych wydarzeń[51] jak pandemia. Wobec pandemii Covid-19 i nieznanego jutra powyższe implikacje powinny stanowić cele i treści nauczania w systemie formalnym, a także nieformalnym i pozaformalnym. Postulowana edukacja do przyszłości powinna ukazywać ścisłe powiązania świata ludzkiego ze światem przyrody pozaludzkiej i wyrażać szacunek dla natury (*respect for nature*).

Bibliografia:

Bacon, Francis. *Novum Organum*, *Księga pierwsza aforyzmów o tłumaczeniu przyrody i o królestwie człowieka*, tłum. Jan Wikarjak. Warszawa: PWN, 1955.

Bacon, Francis. *Nowa Atlantyda*, tłum. Wiktor Kornatowski. Warszawa: Wydawnictwo PAX, 1954.

Bereza, Dawid, Michał Biały, Jan Bieniasz. „Sytuacja epidemiologiczna na świecie – stan na 25.03.2020 r.". W *COVID-19 – opracowanie zgodne ze stanem wiedzy na 26.03.2020 r.,* opiekun Maria Inglot. https://www.umed.wroc.pl/sites/default/files/files/aktualnosci/2020/03/COVID_19_1_0_poprawiony_26_03_2020__wersja_po_formatowaniu_(2).pdf

Besley, Tina, Michael A. Peters. "Life and death in the Anthropocene: Educating for survival amid climate and ecosystem changes and potential civilisation collapse." *Educational Philosophy and Theory*. Vol. 52, issue 13 (2020): 1347–1357. https://doi.org/10.1080/00131857.2019.1684804

Birnbacher, Dieter. *Odpowiedzialność za przyszłe pokolenia*, przeł. Bolesław Andrzejewski, Przemysław Jackowski. Warszawa: Oficyna Naukowa, 1999.

Callicott, John Baird. "The Search for an Environmental Ethic". W *Matters of Life and Death: New Introductory Essays in Moral Philosophy*, ed. Tom Regan, 393–395. New York: McGraw Hill Inc., 1986.

Callicott, John Baird. *In Defense of the Land Ethic*. Albany: State University of New York Press, 1989.

Descartes, Rene. *Rozprawa o metodzie właściwego kierowania rozumem i poszukiwania prawdy w naukach*, przeł. Wanda Wojciechowska. Warszawa: PWN, 1981.

49 Gillian Kidman, Chew-Hung Chang, "What does «crisis» education look like?", *International Research in Geographical and Environmental Education,* Vol. 29, issue 2 (2020): 107–111, https://doi.org/10.1080/10382046.2020.1730095

50 Petar Jandrić et al., "Philosophy of education in a new key: Who remembers Greta Thunberg? Education and environment after the coronavirus," *Educational Philosophy and Theory*, (Published online 15 September 2020), https://doi.org/10.1080/00131857.2020.1811678

51 Tina Besley, Michael A. Peters, "Life and death in the Anthropocene: Educating for survival amid climate and ecosystem changes and potential civilisation collapse," *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 52, issue 13 (2020): 1347–1357, https://doi.org/10.1080/00131857.2019.1684804

Domeracki, Piotr, Włodzimierz Tyburski. Podstawy edukacji i kształtowania świadomości społecznej w duchu zrównoważonego rozwoju. W *Zasady kształtowania postaw sprzyjających wdrażaniu zrównoważonego rozwoju*, red. Włodzimierz Tyburski, 233–281. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2011.

Durczak, Joanna. *Rozmowy z ziemią. Tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010.

Fiut, Ignacy S. *Ecoetyki. Kierunki rozwoju aksjologii współczesnej przyjaznej środowisku*. Kraków: Oficyna Wydawnicza ABRYS, 1999.

Fiut, Ignacy S. „Etyczne konsekwencje kryzysu ekologicznego", *Edukacja Etyczna*, nr 17, (2020): 66–76, https://doi.org/10.24917/20838972.17.4

GDS COVID-19 Special Edition Key Findings Report. Adam R. Winstock, Ahnjili Zhuparris, Gail Gilchrist, Emma L. Davies, Cheneal Puljević, L. Potts, Larissa J. Maier, Jason A. Ferris and Monika J. Barratt (2020). https://www.globaldrugsurvey.com/gds-covid-19-special-edition-key-findings-report/

Gilligan, Carol. *Innym głosem. Teoria psychologiczna a rozwój kobiet*, przeł. Barbara Szelewa. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2015.

Global Footprint Network. Earth Overshoot Day. https://www.footprintnetwork.org/our-work/earth-overshoot-day/ [dostęp 31.07.2021]

Głos nauczycielski. „Walka z epidemią. Nauczyciele solidarni z pracownikami służby zdrowia. Bożena Mania: Dziękujemy bohaterom!". 19 maja 2020. https://glos.pl/walka-z-epidemia-nauczyciele-solidarni-z-pracownikami-sluzby-zdrowia-bozena-mania-dziekujemy-bohaterom [dostęp: 23.07.2021].

Gola, Beata. *Etyka środowiskowa w edukacji ekologicznej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 2018.

Jandrić, Petar, Jimmy Jaldemark, Zoe Hurley, Brendan Bartram, Adam Matthews, Michael Jopling, Julia Mañero et al. "Philosophy of education in a new key: Who remembers Greta Thunberg? Education and environment after the coronavirus". *Educational Philosophy and Theory* (Published online 15 September 2020). https://doi.org/10.1080/00131857.2020.1811678

Kidman, Gillian, Chew-Hung Chang. "What does «crisis» education look like?". *International Research in Geographical and Environmental Education*. Vol. 29, issue 2 (2020): 107–111. https://doi.org/10.1080/10382046.2020.1730095

Kopania, Jerzy. Ekologia kartezjańska. Wprowadzenie do problemu. W *Oblicza filozofii XVII wieku*, red. Stanisław Janeczek, 359–376. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008.

Leopold, Aldo. *Zapiski z piaszczystej krainy. A Sand County Almanac*, przeł. Rafał Kotlicki, Jerzy Paweł Listwan. Bystra: Stowarzyszenie „Pracownia na rzecz Wszystkich Istot", 2004.

Łukaszewicz, Ryszard M. *Leczenie głupoty i… czyli Salony Edukacji Ekologicznej NATURAmy*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996.

Medexpress. „Polski lekarz o misji w Lombardii: Skala epidemii jest porażająca…." Wywiad przeprowadziła Martyna Chmielewska. 16 kwietnia 2020. https://www.medexpress.pl/polski-lekarz-o-misji-w-lombardii-skala-epidemii-jest-porazajaca/77309

Mycielski, Marcin. #PosiłekDlaLekarza: wsparcie akcji #Wzywamy Posiłki. zrzutka.pl, https://zrzutka.pl/t3e3ec [dostęp: 23.07.2021].

Noddings, Nel. *Caring. A Relational Approach To Ethics and Moral Education*. Berkeley & Los Angeles & London: University of California Press, 2013.

PolskaTimes.pl. „Cała Polska szyje maseczki dla szpitali. Akcja wciąż trwa!". 17 kwietnia 2020. https://polskatimes.pl/cala-polska-szyje-maseczki-dla-szpitali-akcja-wciaz-trwa/ar/c1-14863295 [dostęp: 23.07.2021]

Remuzzi, Andrea and Giuseppe Remuzzi. „COVID-19 and Italy: what next?" *Lancet*, vol. 395, issue 10231, (2020):1225–1228, https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30627-9

SmogLab. „230 naukowców i naukowczyń apeluje o zatrzymanie wycinek w Bieszczadach". 9 października 2020. https://smoglab.pl/230-naukowcow-i-naukowczyn-apeluje-o-zatrzymanie-wycinek-w-bieszczadach/

Społecznik 2.0. „Pomoc w czasach koronawirusa". 30 marca 2020. https://spolecznik20.pl/posts/pomoc-w-czasach-koronawirusa

Stein, Sharon, Vanessa Andreotti , Rene Suša , Cash Ahenakew and Tereza Čajková . "From «education for sustainable development» to «education for the end of the world as we know it»." *Educational Philosophy and Theory*. (Published online: 18 October 2020). https://doi.org/10.1080/00131857.2020.1835646

Taylor, Paul W. *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics*. Princeton: Princeton University Press, 1989.

Tyburski, Włodzimierz. *Dyscypliny humanistyczne i ekologia*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013.

Tygodnik Spraw Obywatelskich. „Ocalić Dzikie Karpaty". Nr 43 (2020). 27 października 2020. https://instytutsprawobywatelskich.pl/ocalic-dzikie-karpaty/

Urbaniak, Marcin. „O projekcie nowej etyki środowiskowo-klimatycznej. Zarys podstawy aksjologicznej projektu". *Edukacja Etyczna,* nr 17, (2020): 77–92, https://doi.org/ 10.24917/20838972.17.5.

Odpowiedzialność i troska – etyka środowiskowa na czas pandemii. Edukacja etyczna do przetrwania „po"

Streszczenie

Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie jaka etyka środowiskowa jest potrzebna na czas pandemii, ze szczególnym zwróceniem uwagi na wartości odpowiedzialności i troski. Odwołano się zatem zasadniczo do myśli Dietera Birnbachera, Paula Taylora i Aldo Leopolda. Na kanwie tych prac podjęto rozważania o odpowiedzialności za jutro w czasie pandemii oraz próby odpowiedzi jak na co dzień realizowano troskę o całą biosferę: ludzi, zwierzęta, rośliny, ekosystemy. Zwrócono też uwagę na niekorzystne dla przyrody i niepokojące skutki ludzkich działań na płaszczyźnie życia społecznego. Wskazano także na etykę środowiskową jako podstawę edukacji etycznej w systemie formalnym i pozaformalnym. W obecnych niepewnych czasach coraz mocniej wybrzmiewa również potrzeba edukacji o zagrożeniach i kryzysach, edukacji do przetrwania w warunkach zmian klimatycznych i przygotowywania uczniów/uczących się z praktycznymi, etycznymi i moralnymi umiejętnościami przetrwania.

Słowa kluczowe: etyka środowiskowa, odpowiedzialność za przyszłe pokolenia, biocentryzm, ekocentryzm, edukacja do przetrwania, pandemia Covid-19

Beata Gola jest profesorem nadzwyczajnym w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jest członkiem Polskiej Akademii Umiejętności – komisja do oceny podręczników szkolnych i wieloletnim jurorem olimpiady ekologicznej na poziomie okręgowym. Jej zainteresowania badawcze obejmują edukację ekologiczną, filozofię edukacji, etykę środowiskową (etykę antropocentryczną, biocentryczną i holistyczną) w edukacji ekologicznej, przemiany obyczajowości seksualnej w prasie młodzieżowej. Z wykształcenia jest biologiem, kulturoznawcą i pedagogiem.

Responsibility and care – environmental ethics during a pandemic. Ethical education for survival „after".

Abstrakt

The aim of the article is to answer the question of what environmental ethics are needed in the time of a pandemic, with particular emphasis on the values of responsibility and care. With reference to works of Dieter Birnbacher, Paul Taylor and Aldo Leopold considerations were made about the responsibility for tomorrow during the pandemic and attempts were made to answer the daily care of the entire biosphere: people, animals, plants, and ecosystems. The negative and disturbing effects of human activities on the level of social life were also discussed. In the conclusion it was pointed out that environmental ethics form the basis of ethical education in the formal and non-formal systems. In times of uncertainty there is a growing need for education that helps to prepare students / learners to different threats and crises and is based on practical, ethical and moral survival skills.

Key words: environmental ethics, responsibility for future generations, biocentrism, ecocentrism, survival education, COVID-19 pandemic

Beata Gola is Associate Professor in the Institute of Education at the Jagiellonian University, Poland. She is a member of the Polish Academy of Arts and Sciences in the committee for the evaluation of school textbooks and a juror in the contest of knowledge about ecology at the district level for many years. Her research interests include environmental education, philosophy of education, environmental ethics (anthropocentric, biocentric and holistic ethics) in ecological education, sexual attitudes change in the youth press. She is a biologist, cultural scientist and educator by profession.